

A-4913 //

Duplum

K. R A U D

KIRJANDUSETEORIA KONSPEKT

LUULEKEEL
MEETRIKA

ÄRATÕMME „T. T. G-ST“

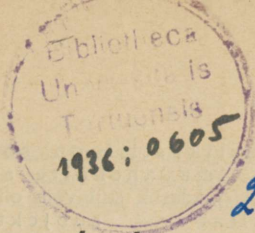
TARTU 1936

TARTU TÛTARLASTEGÛMNAASIUMI
AJAKIRJA „T. T. G.“ KIRJASTUS

A-9913

2-65862

Kirjanduseteooria konspekt.

22954

Kirjanduse mõiste. Luulekirjandus ja proosakirjandus.

Kirjanduseteooria ülesanne.

Kirjandus, mille all mõistame kõiki sõnateoseid, jaguneb kahte suure rühma: luulekirjanduseks (poetiliseks kirjanduseks) ja proosakirjanduseks.

Luulekirjandus taotleb kunsti ja on enamikus loova fantaasia produkt; proosakirjandus taotleb teadust, objektiivset tõe, ja on kaaine mõistuse produkt*).

Luulekirjandusel ja proosakirjandusel on tihedaid kokkupuuteid teineteisega, nii et sageli ei saa vahet teha, kus lõpeb üks ja algab teine (näit. reisikirjeldised, memuaarid, följetonid, kõned, ajaloolise romaani üksikosad jne.). Milline element — kas luule- või proosaelement — on teoses ülekaalus, selle järele otsustatakse ta kuuluvus (kas luule- või proosakirjandusesse).

Selles konspektis vaatleme peamiselt luulekirjanduse konstruksiooni ehk kokkuseadet, nimetades selle teaduseharu kirjanduseteooriaks.

Vahemärkusena olgu tähendatud, et kirjanduse vaatlemisega tegelevad veel teisedki teaduseharud, nagu reetoorika, keeleteadus ja kirjanduse (ajalugu, mis oma eri osades puutuvad kokku ka kirjanduseteooria nähtustega. Ometi on hulk eriküsimusi, mis kuuluvad ainult kirjanduseteooriasse.

Stilistika.

Kirjanduseteooria tähtsamaks osaks on stilistika ehk stiiliõpetus (sõna „stiil“ tuletub kreeka sõnast „stilos“ = pulk, millega kirjutati vahatahvile). Stilistika vaatleb luuleteoste stiili elemente, vaatleb neid sõnateose väljendusvahendeid, mille abil teos kujundubki luuleteoseks. Ilukir-

*) Tavalises kõneluses nimetatakse proosaks kõiki teoseid, mis pole edasi antud värsskõnes (lauluvormis), millise määritlemisega tahetakse tabada vaid esitamise vormi, mitte aga teose tõelist olemust.

janduslik stiil on sõnakunsti ja sõnaliste ilmavahendite süsteemsus.

Ilukirjanduslik stiil võib olla isikuline ja ebaisikuline ehk subjektiivne ja objektiivne. Isikuline stiil on omane teatavale autorile (näit. võib olla kõnet Tuglas'e, Suits'u, Gailit'i, Luts'u, Jannsen'i stiilist), kuna ebaisikuline stiil kannab rohkem üldist ilmet, nii et selle järele ei saa tunda ära autorit. Isikulise stiili vaatlemisega tehakse tegemist peamiselt üksikute autorite teoste analüüsimisel, kuna ebaisikuline stiil — kui üldine stiil — leiab vaatlemist stiiliõpetuses.

Luulekeel.

Stilistikas on eriteldav luulekeel.

Luulekeel jaguneb kolme peaossa: 1) poeetiline leksikon, 2) poeetiline süntaks ja 3) ilukõla (eufoonia).

Poeetiline leksikon.

vaatleb üksikuid sõnu, mille abil taotellakse poeetilist efektsust, kujuteldava keskkonna värvingut ja koloriiti. Poeetilises leksikonis on omakorda 3 alaosa: 1) eri laadi sõnad, 2) metafoorid, 3) me-tonüümid.

Eri laadi sõnad:

a) arhaismid (iganenud sõnad): taas, ep, teps, ammak (kuni), elik (ehk), leema (vahest, vist küll olema), naima; rahvalauluvormid: kündadessa, akkelnalta, laulemaie jt.;

b) dialektismid (murdesõnad): ubin, nakkama, väits, hame, ikma, kaljas, man, mant jt.; dialektismide hulgas on provintzialismid e. geograafilise kolga (küla, valla, kihelkonna) murraku sõnad ja nn. argood (varaste, sõdurite, õpilaste jne. erikeeled);

c) neologismid (uussõnad): relv, kahur, tau-nima, laup, nentima, õilis jt.;

d) barbarismid (võõrsõnad): soome laenud e. fennismid: ennustama, säilima, hetk, häire jt.; ladina laenud e. latinismid: territoorium, profaan, konstantne, alma mater jt.; kreeka laenud e. gretsismid: draama, tragöödia, stseen jt.; prantsuse laenud e. gallitsismid: nüanss, miljöö, avantürist jt.; inglise laenud e. anglitsismid: džentlmen, leedi, dzoki jt.; saksa laenud e. germanismid: paa-dima, patseerima, pürjer jt.; vene laenud e. russitsismid: kulatama, karman, utsin, traastu jt.; peale nende on muidugi laene veel teistestki keeltest;

e) prosaismid (labased sõnad, mis ei sobi igale poole luulekeelesse): siga, oinas, mögama, plärama jm.; ka tänavapoiste jt. ropendavad sõnad e. idiotismid kuuluvad siia kategooriasse;

f) kulunud sõnad: kuldne (päike), lai (laas), (poiss kui) porgand jt.;

g) homonüümid (ühekõlalised, kuid eri tähendusega sõnad): (ta) tuli — tuli (põleb); (värske) või — (mina) või (sina); (suur) talu — (ma ei) talu (seda);

h) sünonüümid (täenduselt samaväärsed sõnad): häll — (lapse) kiik — kätki, sõjamees — sõdur, hüppama — kargama, surema — koolma, süli — üsk jt.

Metafoorid.

Metafoor (kreeka sõna ja tähendab „ülekanne“) on ühe mõiste tähenduse ülekanndmine teise mõiste tähendusele nende mõistete kaudse sarnasuse alusel, et taotella kujutluses piltlikku efektsust ja tõsta väljendi emotsionaalset mõju. Metafoore nimetatakse ka troopideks (troop, kreeka tropos, tähendab „kõnekäänd“), kõnefigureideks ehk kõnekujundeiks.

Metafooride ehk kõnekujundite hulka kuuluvad kõigepealt

a) võrdlused, kusjuures selguse taotlemiseks tuleb silmas pidada, et ei võrreldaks tuntud eset või tegevust tundmatuga ega konkreetset eset abstraktsega, vaid ümberpöörduvalt; ka ei ole soovitav tarvitada kulu- nud võrdlusi; võrdlus peab olema oma selguse ja näitlikkuse juures uudne, üllatav, enneolematu ja tabav, siis on ta hea. Võrreldakse asju, nähtusi, omadust, tegevust, määra jne. Tavaliselt algab võrdlus sõnadega: kui, nagu, otsekui, mis; kuid võrdlused võivad esineda ka sidesõnadeta, peamiselt olevas käändes. Näiteid: pilvelindid rippusid kui nahkhiire tiivad; hall nahk kui maa; männiladvad õõtsusid kui kõrkjad; kahises, sumas ja põles kui kõuepilvedes; terasene veekohin vaikus äkki nõrepuude all kui kandle keel, millele langeb käsi; Esä tundis oma otsaesist kui tangide vahel; oli tühi ja pime kui maaaluses keldris; kulli naer veeres kerana puude all (Tuuglas'e võrdlused); nüüd mängib tuulispeana terves talus su eluikh; kui vägitöö on leina naerdes kanda; rõõm tuli kui väehulk lippudega (Suits); pime öö laotas kui kaaren oma mustad tiivad üle mere (Suve Jaan); läks peiupoiss nagu tuul (Mannteuffel); kuu paistis otsekui küünal (Holtz); nagu liblik hõljub naeratus sul ümber huuli (Under); kõu kombel nad ilmuvad hulgana (Bergmann); kas pole ma nagu noor hirvepöeg või nagu valminud veinikobar

Engedi viinamägedest (Gailit); tuntud kui kirju koer; käib nagu kass ümber palava pudru; äkiline nagu püssipauk (rahvakõnekäänud); kasvin kui kanep aiassa, sirgusin kui sinep salussa, pitka putke puu vilussa; hobo eessa kui see asja, mära ees kui mängukanni (rahvalauludest).

Järgnevalt tuleb eritlemisele

b) nimisõnaline metafoor, kus üks nimisõna asendatakse kaudse sarnasuse alusel teise nimisõnaga: siis puhuvad need taevased lõõtsad, rasked vasarad raiuvad pilvemägedel, läigivad taevaste seppade higipisarad (Tuglas); lootuslille ma kuski ei tea (Koidula); aprilli urb (s. o. laps), nii läbi elu püsi; kui tühjaks, lagedaks ka jääb mu elunurm (Suits); looja minemas oled sa, sinitaeva silm (Kr. J. Peterson); seal ju paistab pagana linna, põrgu akkenad põlevad (pagana linn, põrgu = mõis); ei mina kuld lähe kuulegi, hõbe ei pärgapealegi; seal marjal (s. o. neul) magadispaika ja taimel talutoake (rahvalauludest);

c) epiteet ehk kaunistav täiend (omadussõnaline metafoor; küsimus: missugune?): tuli aja raudne tund, ah, mis tappev vaikus majas; kas ehk kunagi veel tilin hõbedane majas trallib (Visnapuu); oo päike suur ja paljas (Under); las tantsivad su kergemeelsed jalad; kumisevad Toone kellad hirmsad, armsad, õudsed, hellad (Suits); mu õitsev Eesti rada, mu lehkav isamaa (Koidula); päev ju looja minemas tulipunasesse väravasse (Kr. J. Peterson); toetas hõõguvat pead vastu piita; kõik sulas hakkjates iilides; peenõhetavad künkad, ultramariinsed metsad, violetsed veed (Tuglas); Peeter peeni, mees madala, kalevine poisikene; punapõski piigakene (rahvalaulust);

epiteetide hulgas on veel nn. oksümooronid ehk peasõnale vasturääkivad, vastuolus seisvad epiteetid, nagu: helisev vaikus (Aben); vanad noored (Suits); lendavad sead (Kivikas); magus kibedus; hirmus ilus; kole tore jne.;

d) pöördõnalised metafoorid ja personifikatsioonid (viimased on eluta asjade kujutamised elavatena, isikustamised); näiteid pöördõnalistest metafooridest: päike kukkus killuks, murdus päeva kirju klaas; ja nende taga loidab kupli vask (Under); aga Tiiu õitseb jälle (Tiesenhäusen); venis külakari üle mäe kodu poole (Faehmann); see jutt kohe üle küla veeres (Holtz); lumi sirendab mäenõlvakuil; näiteid personifikatsioonidest (isikustamistest, elustamistest): teretab sind mõni paik (Kreutz-

wald); taevast näeratab lootust (Faehlmann); sügis nopib õisi, leinama jääb nurm (Haava); kui liblik hõljub armastus; kõik pilved lilla pärgi on põiminud, kus lõpeb taeva sein; siin istub rida künkaid hallamärgi; ja äkki vallutab mind minu ask (Under); lumi jalaste all ei kisenda enam (Wilde); pedajad viskavad pead selga (Tuglas); jäid siis nõmmed nuttemaie, põllud silmi pühkimaie, väljad vaikselt vaatamaie, lepik lasta leinamaie (rahvalaulust); kuu kumab kõrgelt ülevast, näeb leinavalus tütarlast; mõtted lendavad; külm kärgib jne.;

e) määrsõnalised metafoorid: heledalt paistab kuu, tungivalt kisub tuul, väärmatult seisab kuu, siredalt süttib taevast tähtede lühti (Visnapuu); katk rüüstas halastamatult; mets tukub uniselt; süda tuksub tuliselt jne.;

f) sümbolid (abstraktse mõiste konkreetseid kujutised): võtke oma rist (s. t. raskused) enda peale (piiblist); minu päike (s. o. hinge helendav pool) ei tunne mind, öö (s. o. hinge hämar pool) jäänud mulle (Juh. Liiv); rängalt rabavad hallaöö piitsad (karistuse sümbol); ma sõuan merel ja sõuan üht saart (unistuste sümbol) mina otsin seal (Suits); on rida kindlaskujunenud sümboleid abstraktseil mõistecil: armastusel — süda, usul — rist, lootusel — ankur, rahul — palmioks, võidul ja vabadusel — lehviv lipp, sõprusel — kokkupandud käed, riisunud vabadusel — ahelais käed, süütusel — valged lilled jne.; sümbolistlikes teoses on peidetud otsene tähendus sümbolite taha; nii on Tuglas'e „Popis ja Huhuu's“ Isand traditsioonilise korra sümbol, Popi truualamluse sümbol, Huhuu revolutsiooni-meelsuse sümbol; Maeterlinck'i „Sinilinnus“ on otsitav sinilind isikliku õnne sümbol jne.;

g) allegooria on mõistuütlus, mõistukuju, milles mõiste püsib oma põhitähenduses, kuid selle all tuleb mõista kaudselt midagi muud, kusjuures vastandina sümbolile mõistetakse enamasti konkreetse all konkreetset; allegooriat tarvitatakse kõige rohkem vanasõnades, kõnekäändudes, mõistatustes, valmides, mõistukõnedes jne.; nii tähendab valmides hobune, koer, siga, lammas, famm, pilliroog, lill inimest; mõistukõnedes tähendab külvaja, karjane, variser, tõlner jne. jälle eri omadustega inimesi; vanasõnas „hobune komistab oma neljalt jalalt“ mõistetakse kaudselt inimese eksimist; mõistatustes „väike mees, torupill suus“ tahetakse mõistu vihjata lapsele, kes imeb pudelist piima; õieti ei ole allegooria muud kui laiendatud metafoor, mida tuleb mõista tingimisi; tingimuslik, kindlaskujunenud ilme on ka sümbolil, vastupidiselt

metafoorile; on sageli juhtumeid, kus võib vaielda, kas sõna on nimisõnaline metafoor, sümbol või allegooria.

Metonüümid.

Metonüümid (kreeka sõna ja tähendab „ümberrnimetus“) on metafooride kõrval teine suur liik troope. Kui metafooride tarvitamisel arvestatakse mõistete kaudset sarnasust, siis metonüümide puhul asendatakse üks mõiste teisega asjade ja nähtuste lähedaste suhete, ilmse vastastikuse sõltuvuse põhjal. Metonüümid jätavad kõrvale tõeliku täpsuse ja toovad just oma ebatäpsusega ja otsesest ütlusest kõrvalepõikamisega, koguni vastupidisusega väljendisse efektsust. Suur hulk metafoore on kujunenud pikema aja jooksul tavalisteks kõnekäändudeks, mida tarvitatakse kõneldes automaatselt, kuid kirjandusest võib leida ka uusi, enneolematuid metonüüme.

Rõhkete metonüümide hulgast eritleme kõigepealt

a) üldmetonüümid: nimetatakse asi selles oleva aine asemel: mitu pudelit sa ära jõid (juuakse seda, mis on pudelis, aga mitte pudeleid endid), pane ahi põlema (pro puud ahjus); koht selles asuva asemel: kool lasti lahti, kirik tuleb välja, kogu talu on tööol; aeg sündmuse asemel: see oli õnnelik tund (mitte tund ei olnud õnnelik, vaid see sündmus, mis juhtus sel tunnil), aastad annavad aru; aine sellest valmistatu asemel: laskis rinda tina (s. o. tinast valatud kuuli, haavlid), käib siidis, sametis (s. o. rõivais, mis valmistatud siidist, sametist); produtseerimisvahend produktsiooni asemel: elab näppudest (s. o. sellest, mida näppudega valmistab); pane oma käsi alla (s. o. allkiri, mida käsi kirjutab); omanik omanduse asemel: sõidan voorimehega (s. o. voorimehe sõidukiga); järelikult peaks rääkima ka: sõidan autojuhiga; ometi räägitakse: sõidan autoga); autor tööde asemel: loen Tuglast, Kreutzwaldi, Jannsen'i; maa elanikkude asemel: teda leinab kogu Eestimaa; jne.

Metonüümidest kannavad eri nimetusi veel järgmised liigid:

b) sünekdohh — kogumi, mahu, arvu ja hulga metonüüm: osa terve asemel (pars pro toto): nägin vaid üht kõverkaela ja lampjalga, kõik punasuud ja sinisilmad olid minema jooksnud; meelest üks valge käsi ei lähe (G. Suits); ja päike paistab viljapäid (mitte üksi viljapäid, vaid kõrvi ja lehti ka; M. Veske laulust); — terve osa asemel (totum pro parte): tasa maailm hingab unerahu sees (kogu maailm ei ole kunagi unerahus, vaid ainult osa sellest); k o g u

rahvas leinab teda; küll maailm õpetab, kui ema sõna ei kuule; — ainsus mitmuse asemel; spartalane (pro spartalased) ei karda surma; pääsuke toob päävasooja; aasa ehib nüüd ja anilill; — mitmus ainsuse asemel: Tuglas on eesti stiilitsejaid; olen siit valla mehi; — ümmargune arv täpse arvu asemel: olen sulle kümme, sada, tuhat korda ütelnud; üldliigitus alaliigituse asemel: kunstnik Mägi (pro maalikunstnik); alaliigitus kõrgemate liigituste asemel: kogusin sente hulk aastaid ja nüüd olen rikas mees (küll kogus ehk kroone ikka); jne.;

c) perifraas ehk ümberütlus — metonüüm, mis ei nimeta mõistet otseselt, vaid kaudselt, kirjeldavalt: „Felix Ormussoni“ autor (pro Tuglas); maa-rahva, talupoega vaba maa, jää vabaks sa (pro: Eesti, jää vabaks sa; H. Visnapuu luuletisest); Austerlitzi lahingu võitja (pro Napoleon);

[perifraasiga on lähedalt suguluses nn. antonomaasia ehk isiku nimevahetus: Emajõe ööbik (s. o. Koidula) külmus maa ja mere taha; Lauluisa ja Kirjaneitsi (Kreutzwald ja Koidula); kasvas sääraseks Simsoniks (kangeks meheks), et ei kartnud kedagi;]

d) ironia — pilge, mille puhul peamiselt vastupidised mõisted ära vahetatakse: on see küll tore (s. o. inetu) tegu sinust; oh sa kelm (tarvitatakse just komplimentina); oled tark küll (vihjatakse vastupidi rumalusele); heatahtlik pilge on huumor, hammustav, sapine pilge — sarkasm: oh sa petis peiu-kene, kavalik, sa kaasakene (huumor); ei tule mina sinule, sinule seateole, hobuse unenäole, koerakonna palgele (sarkasm); huumorile lähedal on vihje (nüke, allusioon), sarkasmile — needus, sajatus: mis mulle muld, see sulle kuld (vihje); söögu saunast sõmerid, keriselta kivikid (sajatus);

e) eufemism — pehmend (tahetakse vastumeelset, ebaviisakat või roppu väljendit pehmendada, viisakamalt ütelda; tarvitati vanasti ka ebausuj mõjul metsloomade, pahade vaimude jne. nimetamisel, kartes, et nad õige nimetuse nimetamisel kohe kohale ilmuvad): ta räägib ebatõtt (pro valet); mustust teha on keelatud; näitas oma tagapoolt; kurivaim (pro kurat) sind võtaks; ega ma kriimsilma (pro hunti) karda; va argpüks (pro jänes) vahtis põõsast; — eufemismid on ka nn. tseremoniaalsõnad: Teie Kõrgus, Tema Ekstselents jne.;

f) liialdus, mis on kaht liiki: hüperbool (suurendus) ja litootes (vähendus); näiteid nendest

oli juba eespooltoodud metonüümide hulgas, kuid olgu siinkohal veel esitatud mõned; näiteid hüperboolidest: laulan mäed meredeksi, merepõhja põrandaksi, merekivid kilingiksi, meresõmera soolaksi; kui siit pilve piirilt alla vaatan J. Kunder); näiteid litooteseist: tuli vastu üks päkapikumees; maja marjavarre pealla; neil on hiired ikke'essa, rotid roomade vahella (mõeldakse härgi, hobuseid); — litootese alla kuulub ka sageli esinev halva või eitava omaduse eitamine (kahekordne eitus), et sellega seda teravamalt toonitada positiivset omadust: ta ei ole rumal (s. o. ta on tark); mitte vähe (= palju).

Poeetiline süntaks

vaatleb lausete konstruktsiooni, mille abil tahetakse tõsta omakorda väljendise ilmekust, mõjuvust, efektsust. Vahendeid, mida tarvitatakse poeetilises süntaksis, nimetatakse lausefigurideks ehk lausekujundeks ja neist mainime järgmisi:

a) kordus (sõna, lauseosa, lause, tekstiosa kordus); korduste nähtused on väga mitmesugused ja omavad igakord eri nimetused; nende detailidesse ei taha me siinkohal minna, kuid peatume siiski mõningate ilmekamate nähtuste juures; nii võib korduda sõna lause või lauseosa alul (anafoor): üle lainetava lahe, üle vahutava vee, üle vangistava vahe, üle tormilise tee — söuaksin ma Soome randa igal päeval, igal ööl (M. J. Eisen); sõna kordus võib olla ka lause või lauseosa lõpul (epifoor): sa ilus aeg, sa armas aeg, nii lilleõitsev noorus aeg jne. (Juh. Liiv); vahel kordub sõna kahe- või mitmekordselt (epitseusis): õieke, õieke, ära nii hellasti õilmitse; lilleke, lilleke, kiire on kaduma kevade (L. Koidula); sa magad, sa magad, sa magad, sa magad, mehike (Juh. Liiv); ta reisis kaugele, kaugele, kaugele; ühe ja sellesama sõna kordusi on ka lause alul ja lõpul (epanalepsis): Ann Salle — kes on Ann Salle (J. W. Janssen); öö on, väsinud rändaja, — näe, pilkane öö (A. Haava); vahel on haagitud ühe lause lõpp teise lause algusega korduvate sõnade abil (epanastroof): üks laevuke läeb üle vee ja üle vee ja lainete (Juh. Liiv); ei ma lähe Viljandisse, Viljandis on viisud suured (rahvalaulust); vahel korduvad lause esimesed ja viimased sõnad (anafoor + epifoor = kompleksid): õied läikva lume karva, õied punaroosi karva, õied taevasina karva, õied kui silmad ilusad; korratakse ka sõnatüvesid ja sõnaosi (annominatsioon ja polüptooton): üle kase ja kaasiku, üle kuuse ja kuusiku, üle männi ja männiku läks

kaske kaasikusse; kuni armastan seni elan ma, tahan elada, armasta' (A. Haava); mõnikord mängitakse samakõlaliste sõnadega (paranomaasia): ära tule; pühib päikse valgus tule (A. Haava); Tammsaare „Tõde ja õigus“ on küll suur teos, aga pole mitte suurteos (Joh. Aavik); lapsed on ikka lapsed; sellele lähedal on naljakas, sageli kahemõtteline või mõttetu sõnademäng (kalambuuri, glosolaalia): ta (gripp) hakkab ikka peast peale ja läheb siis edasi sedasi ning sedasi — ikka läbisegi ja segiläbi (Rich. Janno); kuidas hallib, kuidas trallib linde koor (H. Visnapuu); entel, tentel, tere ka mentel; loogiliselt logisev ning vältimist nõudev, kuid naljatlemiseks lubatav on lause, kus verb jäetakse meeleldi kordamata või varieerimata (tseugma): tuli vihma ja paar üliõpilast (pro tuli vihma ja tuli ~ ilmus paar üliõpilast); luges raha ja minu silmapilgutusi;

eelpool on demonstreeritud näidete varal mõningaid kordumise nähtusi, kuid pole esitatud ometi kõiki variatsioonid;

edasi nendime, et luuletistes või proosatekstis võivad korduda üksikud laused, salmid või tekstiosad; nii rahvalaulus „Kalmuneid“ kordub alatihti: „Jälle tulid toonelased, kalmutüttered kõnelid jne.“; või „Toomalaulus“ lause: „Toomas tore, mees madala“; V. Ridala laulus „Kevade tunne“ kordub laulu keskel esimene salm terveni; Suuts'u laulus „Kelle eest?“ kordub tekstis: „Puhu pill ja lippki lehvi, kangelasi austa kehvi“; Juhan Liiv'a jutus „Saaniqa sõitsin ma sohinal“ kordub lause „Maali kujub sukka“; jne.;

kui värsi järele tarvitatakse korduvaid sõnu või salmi lõpeb korduva lausega, samuti kui igale salmile järgneb korduv salm, siis kutsutakse sellist nähtust kordusriimiks või refrääniks: kui ma olin väiksekene, allea, allea, kasvasin ma kaunikene, allea, allea (rahvalaulust); sireli torkas püssirauda, sireli, sireli; palju on sõpru langend hauda, sireli, sireli (H. Visnapuu); M. Veske laulu „Minge üles mägedele“ salmid lõpevad kõik refrääniga „Ilus oled isamaa!“, ringmängudes tantsitakse refrääni saatel: „Kirevere kits ja kriimud silmad, simvai rudi ralla jne.“;

peale korduste-nähtuste esinevad lausefiguuridest veel:

b) paralleelismid (ühe ja sellesama mõtte varieerimised): nüüd ilus vilulla veerda, kaunis laulda kaste'ella, armas hallalla kõnelda (rahvalaulust); lõõtsa, poisid, vajutage, leeki, leeki õhutage (G. Suuts); võtsin oma kand'le, haarasin oma armsaima mänguriista;

c) tees ja antitees (väitev lause ja vastulause) või ümberpöörduvalt: lepasta lehed lähevad, kasesta lehed kaovad: ei minu põli parane, ei minu elu ülene (rahvalaulust; tees ja antitees, kummalgi paralleellauseid kõrval); ei ole leelo maasta leitud, maasta leitud, puusta tehtud: leelo tulnud taeva alta, püha pilvede vahelta (rahvalaulust; antitees ja tees, kummalgi paralleel-lauseid kõrval); aeg oleks koju minna, kuid pean ikka veel külmetama siin kõleda tuule käes;

teesi ja antiteesiga lähedalt sarnane on

d) kontrast (vastand): vihkan kuni piinani ja armastan kuni valtuni (Fr. Tuglas); ei saa ta siia — liig vaene ma; ei saa ma sinna — liig rikas ta (A. Haava);

e) hiiasm (ka kiasm; ristmik, ristlause) — aluse ja öeldise vastupidises järjekorras tarvitamine kahes kõrvutiseisvas lauses (alus + öeldis, öeldis + alus): linnud laulsid ja öitsesid lilled; meri oli väsiind, roidund olid tähed (V. Adams);

f) gradatsioon ehk kliimaks (väljendite astmeline tõus tähtsuse järele vähemast suuremani): nii päevad, kuud ja aastad neid nägid taeva teel (L. Koidula); lilleke on ilus, roosike on kaunis, ilusam on minu armsa Alo pale (Kr. J. Peterson); kui väljendid reastatakse tähtsuse järele alanevas järjekorras, on tegemist antikliimaksiga: töö on rikuse alus lossis, linnas ja talus; peremees, sulane, tüdruk, üks päeviline ja isegi vana saunaeit olid kibedasti niitmas;

g) paradoks — ootamatu, üllatav, näiliselt ebatõenäoline oletus, mõtteline vasturääkivus: et mul pole aega kirjutada sulle lühikest kirja, kirjutatan õige pika (Pliinius); ütleksin sulle, et oled üks tühi kott, kuid jätan selle siiski ütlemata; sinu geniaalsuses pole ma kahelnud isegi neil silmapilkudel, kui olen kahelnud su olemasolus (Fr. Tuglas);

h) polüsündeton — sidesõnade rohke tarvitamine: ja ta kiigub ja liigub ja tõuseb ja vaob ja ülesse kerkib ja kaugusse kaob;

i) asündeton — sidesõnade puudumine: palgid, parred, pragisevad; aknad puru, laste kisa; lapsi otsib ema, isa; tules loomad inisevad (Fr. Schiller); polüsündeton teeb lause nõtkeks, p'astiliseks, asündeton aga harraks, pudedaks;

j) kumulatsioon — kuhjumine: ruttu, ruttu komissare, nuuskureid, politseinikke, kohtunikke, piinapinke, kaake ja timukaid (Molière); oh vene veebruar, oh märtsi kõu, tuld rakatus, päev pakatavas punas, päev keelatud, päev kuulmatuses võimuv, päev-torm, päev-hirm, päev-surm, päev-hurm (G. Suits);

k) *priaamel* — loetelu ja selle kokkuvõte: kindralid, ohvitserid, sõdurid, ametnikud — kõik olid segaduses kaotanud pea; et jõed kokku jooksevad, et lained kokku langevad, et kaste ilma imetab: kõik sina, laulik, seda võid (Juh. Liiv);

l) *retooriline küsimus*: kas tunnete: väriseb maa? kas kuulete: kisendab veri? — nüüd tuleb kas ei või ja (G. Suits); kas mäletad, kui õnnelikud me lapsepõlves olime, kuis kevadisel päiksepaistel, me lauldes karja hoidsime? kas mäletad? (A. Haava);

m) *retooriline hüüatus*: oi, kuis lainetab platsil turu sunnirahva voog! oi, et tänagi tasumise loog jätkub veel! (G. Suits); kui pöördutakse hüüatuses kellegi või millegi poole, siis on tegemist apostroofi ehk üttega (kõnetlusega): mu isamaa, mu õnn ja rõõm, kui kallis oled sa! (J. W. Janssen); kuku sa, kägu, kulda lindu! (Fr. R. Kreutzwald);

n) *inversioon* — ebaharilik sõnade järjestus lauses: päev sügisene heitis kulda (pro sügisene päev; H. Visnapuu); vaskratsaniku see hobu on (pro see on vaskratsaniku hobu; G. Suits); eesriiet akna palistab päev (pro akna eesriiet palistab päev; G. Suits); tajun embust surma, jahet, võigast (pro tajun jahet, võigast surma embust; A. Hurt);

o) *ebaloogilised laused ja ühildused*: nendest olgu märgitud anakoluut, s. o. säärane lause, mis pole koostatud loogiliselt, reeglipäraselt; esineb peamiselt kõneluses, kui kõneleja unustab lause keskel, kuidas ta on alustanud lause; esineb küllaldaselt asjatundmatuse tõttu ka õpilaste kirjandeis; anakoluut neil juhtumel on viiga, mida tuleb vältida; ometi tarvitavad kirjanikud meelega oma teis mõnikord anakoluute, tahtes anda lausele laialivalgvuse ilmet: ja tema nuttis ning ütles: vuata, isa, mõek käib välja Juagupist ning needsinatset teised sõnad (A. H. Tammsaare); nahkureil neid parkida ja pehmendada lasi: inimnahast teha — iga nahast tehtav asi (M. Under); vanasõna „Suuga teeb suure linna, käega ei käopesagi“, sellesse lühikesesse lausesse on peidetud palju vanarahva elutõde; meie esivanemad orjaajal, olles väga raskes seisukorras, tundus neile vabanemine igapäevaseist muredest pidupäevade puhul palju suuremana kui meil, praeguse aja vabadel inimestel (kaks viimast lauset õpilaste kirjatöist);

edasi võiks märkida süllepsi — ebaõiget ühildust: ja kui naine Kүүbiga lähivad metsa (pro läks metsa; Aug. Gailit); vanarahvas uskused (pro uskused), et ristimata surnud lastest saavad hundikarjased; kui matuserahvas söövad (pro sööb); (mõlemad laused õpilaste kirjatöist);

p) ebatavalised laused:

ellips — väljajäteline lause: silmapiiril künigaste pruun-hallid poognad; lõdvalt kumerad (L. Kibuviits); mees hobusele piitsa ja minema; tere; jõudu; ikka edasi;

aposiopes — lause katkestus: ütlen sulle, et sa oled üks... ah, jäägu peale; vellekesed olid nälgas, ei tahtnud enam sõna kuulda... siis... oh, nüüd olen ma jälle siin (A. Kitzberg);

korrektsioon — parandus: terve vald, oh ei — terve kihelkond oli tulnud teda saatma; kuidas pilkaksin ma sind! pilkaks? taevas hoidku mind! — kibe-daid pisaraid tahan ma sinu pärast valada;

parentees — kiilund: üteldakse, kui niisugusele noaotsast anda leiba, mis suurel reedel — sa tead küll —, et tast siis jälle saab inimene (A. Kitzberg); kui leiaks luud-kondikesed üles, mis tõendaksid, et ta — parem siis ometi — juba ammu on surnud ja on rahu sees (A. Kitzberg);

pleonasm — sõnadeohtrus: midagi kutsub, hüüab ja huikab (V. Ridala); Emajõe laineid mööda liigub lahke laevuke, kiigub, liigub, sõuab, jõuab (M. Veske); tervelt kolm pikka, igavat, ühetaolist, aeglaselt venivat päeva pidin sind ootama;

tautoloogia — tarbetud lissõnad ja korrutus: valge lumi; põletav tuli; alasti, paljas ning katmatu; ja Jeesus kõneles ning ütles.

Ilukõla ehk eufoonia

vaatleb sõnade häälikulist koosseisu, vaatleb, millise häälikulise koosseisuga sõnad, häälikühendid või häälightsused on valitud teatavasse teksti. On ju teada, et täishäälikud, diftongid ja helilised kaashäälikud teevad sõnad kõlavaiks, helisevaiks, musikaalseiks, plastiliseks, kuna helitud konsonandid ja konsonantühendid muudavad sõnad tummadeks, ebanusikaalseteks, rasketeks, ragisevateks, kahisevateks, sisisevateks. Vastavate muljete loomiseks ja kõlade rõhutamiseks tuleb autoreil hoolega valida sõnu, häälikühendeid, häälightsusi, häältejäljendusi jne. — selle järele, mida tahetakse sisendada lugejasse: kas kompaktsust, õudust, raginat, rakkumist, kahinat, tuimust, ükskõiksust jne., või — ümberpöörduvalt — laulvust, kõlavust, hõljevust, paitavust, helitlust, osavõttu jne., samuti valu, rõõmu, viha, ähvardust jm.

Eufoonilisi võtteid nimetatakse üldiselt kõlafiguurideks ehk kõlakujundeiks ja nende hulgas on tähtsamad järgmised:

a) **alliteratsioon** — samade kaashäälikute kordus lähestikku, peamiselt sõnade alul: kus on, kus on kurva kodu (kordub k = k-alliteratsioon); Peeter peeni poisikene (p-alliteratsioon); magasin murumäella (m-allit.; kõik kolm näidet rahvalaulest); kuulge, kuidas kaasik kohab (k-allit.; M. Veske); küll see tund on tuska täis (M. Under);

b) **assonants** — samade täishäälikute kordus lähestikku, peamiselt sõnade esimeses silbis: uni ei anna uuta kuube (u-assonants); nüüd ilus vilulla veerda (i-asson.), kaunis laulda kaste'ella (a-assonants; kõik kolm näidet rahvalaulest); las kasvame, las kogub rammu (a-asson.; G. Suits); õhtu õhud sõudvad sala (õ-asson.), lepa lehti libistes (e-asson.; M. Veske); pedajad viskavad pead selga (e-asson.; F. Tuulas);

samade häälikute — ükskõik kas kaas- või täishäälikute — kordus võib olla ka kaugemal esimest silpi, samuti võivad korduda ühes ja samas lauses rööbiti nii täishäälikud kui kaashäälikud, nagu selgub küllalt eespooltoodud näidetestki:

c) **onomatopöa** (helide järeleaimamine): krigin, kägin, podin, tilin, kõlin, kärin, vadin, kahin jne.; krigisema, kägisema, podisema, tilisema, kõlisema, kärisema, vadisema, kahisema jne.; pauk, plahvatus, määgimine, prantsti, kolksti, võrr, kirr-korr, muu, mää, hi-ha-ha, põnnadi-põnnadi jne.;

alliteratsiooni, assonantsi ja onomatopöaga ühenduses, samuti puht helilist sugestiooni taotlevad on igasuguste häälikute kombinatsioonid luuletistes või muus sõnateostes, nagu:

Tilli-illi lilli-line lilliken,
Illiken!

Tiuda-tiuda tiokene,

Ene!

Eokene eo-eo, äokene äo!

Öö koob unekanga,

katab sinu valge näo.

(H. Visnapuu.)

Logloblüüdi gii gii

viliküüt viuhüüt

torogeogeo bii bii

tiu tiu tirigüüt

bibigöök bibigöö

tsiut tsiut

vrlt vrlt

tskrlvöö öö

gee

giits.

(J. Semper'i vihmamuusika lehtedes.)

Meetrika.

Kirjanduseteooria teiseks tähtsamaks osaks on meetrika ehk värssiõpetus ühes harmooniaga ehk riimi- ja salmiõpetusega.

Meetrika vaatab rütmistatud kõnet. Rütmistatud kõne all mõeldakse harilikult kas pikkade ja lühikeste silpide või rõhuliste ja rõhuta silpide korrapärasest vaheldumist. Mainitud silpide korrapärane vaheldus sünnitab rütmi, mis esineb peamiselt luuletistes, nn. värsskõnes ehk seotud kõnes, kuid võib esineda ka proosas, nn. sidumata kõnes. Rütmi järele otsustades jagunevadki kõik sõnateosed kahte rühma: teosed sidumata kõnes (kus puudub üldiselt rütm) ja teosed seotud kõnes (kus on tarvitatud rütmi). Seotud kõnes peale rütmi on tavaliselt tarvitusel ka lõppriim ja vastav salmitehnika, kuigi mitte alati.

Näiteid rütmilisest proosast: Täna kõõli minnes nägin, kuidas Kassioru piimanaine kukkus vankrilt mäha, siiski võrdlemisi õnnelikult, saades ainult pisut põrutada (vaheldub korrapäraselt rõhuline ja rõhuta silp). Sinuta saame ikkagi läbi, kui aga püsiks Taaniel kodus (vahelduvad korrapäraselt kaks komplekti: rõhuline ja kaks rõhuta silpi + rõhuline silp ja rõhuta silp).

Näiteid rütmilisest värsskõnest:

Lapse süda hele, väike,
vaba nagu linnulend.
Selles meres kuldne päike,
mina väike, väike vend (V. Ridala).

Élagu elu, mis põletab rinda,
Seletab, sulatab võimete kulda!
Élagu elu, mil võitluseks hinda,
kevadekülvideks kütisemulda (G. Suits).

Olgu siinkohal tähendatud eksiarmuste ärahoidmiseks, et pole sugugi oluline, et luuletised kirjutataks värssidena üksteise alla ja salmide kujul; see on vaid tavaline graafiline võte (lauluvorm); luuletis jääb siiski luuletiseks, kui värsid on asetatud üksteise järele proosavormis. Näiteks jääb G. Suits'u „Vabaduse pulm“ (luuletiskogus „Kõik on kokku unenägu“) ikkagi luuletiseks, kuigi esineb proosa kujul: „Oi, kuis lehvid punased lipud veebruari pilvede all! Nende on sadamas mastide tipud, kindluse ahetav vall.“ Teisest küljest ei tee rütmita proosa ümberasetamine värssideks seda veel luuletiseks (lauluks).

Värss, salm, värsimõõt.

Värsiks nimetatakse luuletise (lauu) rida. Teatav arv (2, 3, 4 jne.) üheks ühikuks liidetud värsse moodustab salmi ehk stroofi. Värsis oma eri ilmelt vahelduvate silpide kompleksid moodustavad värsimõõdu ehk meetrumi.

Eri värsisüsteemid.

On mitmesuguseid värsisüsteeme, mis on sõltuvad eri keelte foneetilisest iseärasustest ja muust keelte konstruktsioonist, värsside rakendamisest muusikale jne.

Eri värsisüsteemidest eritellakse 4, ja need on:

- 1) välteline (meetriline) süsteem,
- 2) silbiline (süllaabiline) süsteem, 3) silprõhuline (tooniline) süsteem, 4) rõhuline (aktsendiline) süsteem.

Välteline süsteem tugeneb aja ühikule, s. o. kuupalju kulub aega ühe silbi hääldamiseks. Värsimõõt koosneb selles süsteemis pikist ja lühikesist silbest. Välteline süsteem oli omane vana-kreeka ja ladina värssidele, eriti rahvalaulude värssidele. See antiikluule esines koos muusikaga, sest harilikult lauldi neid laule mõne muusikariista (peamiselt lüüra) saatel. Nagu muusikalise teose takt koosneb pikist ja lühikesist noodest, nii koosneb laulude meetrumgi, nagu juba nimetatud, pikist ja lühikesist silbest. Pikad ja lühikesed silbid on aga sõltuvad vältest, mispärast seda süsteemi kutsutaksegi välteliseks. Kuna eesti ja soome keeles on ka välted, siis on võimalik nende keelte värses tarvitada vältelist meetrumit. Tõelikult põhjeneb eesti ja soome rahvaleelo meetrum teatava määrani vältelisel süsteemil.

Silbiline süsteem tugeneb retsitatiivile (kõnelevale laulmisele) ja esineb neis keelides, kus ei tunta välted ning kus sõnarõhk on alati kindlal kohal, harilikult viimisel (prantsuse k.) või eelviimisel (itaalia k.) silbil. Selles süsteemis hääldati kõik silbid ühepikkustena, ainult ühetaoliste silpide kompleksi lõpul kõrgendati häält ja venitati silpi, harilikult viimist või eelviimist. Üksikuil juhtumeil venitati ka esimest silpi. See süsteem leidis omal ajal kõige enam tarvitamist romaani keelides, kust ta aga nüüdki on kadunud, välja arvatud prantsuse keel. Eesti värsis ei ole esinenud kunagi silbiline süsteem, küll aga võib selle süsteemi kasutamist kuulda katoliku, apostliku õigeusu ja jaoti ka luteri usu vaimulikkude poolt laulvatel ettekannetel jumalateenistuste puhul (näit.: „ja ä-ra saa-da meid mit-te kur-ja kiu-sa-tu-se si(i)s-se“; kõik silbid on ühepikkuselt ja ühetooniliselt rõhutatud, ainult silpi „si(i)s-“ kõrgendatakse ja venitatakse).

Silprõhulises süsteemis mängib osa silpide arv värsis; samuti arvestatakse sõna rõhku (ükskõik kas pea- või kaarõhku) ja nende kõrval olevaid rõhuta silpe. Vanem silprõhuline süsteem pidas raudselt kinni värsi silpide arvust, hiljem on selles lubatud rohkem vabadust. Eesti kunstluules esineb silprõhuline süsteem selle tekkimisajast peale kuni käesoleva ajani, alles eesti uusimas luules on osalt üle mindud rõhulisele süsteemile.

Rõhuline süsteem esineb silprõhulisest sellega, et ei nõuta enam vastavate värsside silpide võrdset arvu, ei sunnita peale värsile ettekavatsetud skeemi, vaid peatahelepanu on pöördud rõhuoludele. Rõhulise süsteemi tarvitamisega eesti luules tegi algust maailmasõja lõppaastail „Siuru“ rühmitis (Visnapuu, Under, Semper jt.) ja see süsteem leiab pooldamist praeguigi.

Maailmakirjanduse (saksa, vene, inglise jne.) värss- teostes on uemal ajal tarvitusel nii silprõhuline kui ka rõhuline süsteem.

Värsjalad.

Värsi meetrumi komplekse nimetatakse ka värsi- jalgadeks. Värsijalgade nimetused on laenatud antiikluulelt, kusjuures meieaegses kunstluules antiiksed pikad silbid (—) on asendatud rõhuliste (˘) ja lühikesed silbid (˙) rõhuta (˘) silpidega. Värsid saavad värsijalgade arvult oma nimetused: ühejalgne, kahejalgne, kolmejalgne, neljajalgne jne. värss. Kui rõhuline silp värsijas on enne rõhuta silpi, siis on tegemist l a n g e v a meetrumiga; kui aga rõhuline silp järgneb rõhuta silbile, siis on tegemist t õ u s v a meetrumiga.

Eesti värsis tarvitavad värsjalad on järgmised: kahesilbilised:

t r o h h e u s (langev kaksik): ˘ ˙ ˙ ˙

Kurval / meel / kõnnin / mina (4-jalgne tr.);

j a m b (tõusev kaksik): ˙ ˘

Õh võt/kem Ju/malat (3-jalgne jamb);

kolmesilbilised:

d a k t ü l (langev kolmik): ˘ ˙ ˙ ˙

Tulised / hobused / tormavad / pilvedes
(4-jalgne daktül);

a n a p e s t (tõusev kolmik): ˙ ˙ ˙ ˙ ˙

Vangist Vē/nemaalt kaks / grenadee/ri kord
teel (4-jalgne anapest);

a m f i b r a h h (keskel rõhutatud silp): ˙ ˙ ˙ ˙ ˙

Õh Juma/la lapsed, / kuis armu/ga lugu
(4-jalgne amfibrahh).

Ülaltähendatud värsijalgade hulgas tarvitatakse harva veel spondeust — kõrvuti seisvaid rõhulisi silpe; näiteks:

Mü meel

Su peal

(Ikka / loodab, / sinust / ootab jne.).

Rahvalaulus esineb muude värsijalgade hulgas ka nn. kaksikpürhiid, millises värsijalas on neli lühikest silpi; näiteks:

Mina aga / venna / palve/ellē (1 kaksikpürh. ja 3 trohheust).

Viimne värsijalg värsis võib esineda kunstluules ka poolikuna (akatalektilisena), vastandiks täisvärsijalale (katalektilisele); näiteks:

On õh/tu; päev / läeb loo/ja,

läeb loo/ja pih/lakas/se (4-jalgne jamb, viimne värsijalg akatalektiline);

Ära / kaua / kuula, / mees,

See on / kodu / meie / ees (4-jalgne trohheus, viimne värsijalg akatalektiline).

Kui värsis esinevad sarnased värsijalad, on tegemist monotoonse meetrumiga; kui erisugused, siis segameetrumiga.

Kõik eeltoodud värsi näited olid monotoonse meetrumiga.

Näide segameetrumist:

Õudne kui / needmine / aja/lugu,

maha / tallatud, / jõuetu / sügu

(vaheldub trohheus ja daktül).

Loomulik oleks tunnustada eesti rütmkõnes (kuna eesti sõnades paarõhk on ikka esimesel silbil) ainult kahesuguseid meetrumi komplekse ehk värsijalgu, nimelt langevat kaksikut ja kolmikut, kusjuures esimese rõhulise silbi eel käivad rõhuta silbid moodustaksid indiferentsed eeltaktid, nagu see on tavaline muusikarütmis. Vahel on paarõhulise silbi ees üks rõhuta silp, mida nimetatakse anakruusiks (äratõukeks), vahel kaks rõhuta silpi — baas (alus). Sel korral kaotavad olulise tähtsuse nimetused jamb, anapest, amfibrahh, ja eeltoodud näited kõigi värsijalgade kohta omaksid säärase kujutuse:

Langev kaksik:

Kurval / meelel / kõnnin / mina (eeltaktita värs).

Oh / võtkeni / Juma/lat (ühesilbiline eeltakt — anakruus).

EX LIBRIS. BIBL. TARU.

Langev kolmik:

Tulised / hobused / tormavad / pilvedes (eeltaktideta värss). Vangist / Venemaalt / kaks grenä/deerikord / teel (kahesilbiline eeltakt — baas). Oh / Jumala/lapsed, kuis / armuga / lugu (ühesilbiline eeltakt — anakruus). Sääraselt oleks õige seletada eesti rütmistatud kõnet.

Tüüpilised eesti rahvalaulu värsiskeemid on järgmised:

- 1) Juba / lehib / lehti / puussa (4 trohheilist värsjalga).
- 2) Mis mina / nutan, / eide/kene (1 daktüiline värsjalg ja 3 trohheilist värsjalga).
- 3) Ühe pani / kuuksi / kullen/dama (kaksikpürhiihh ja 3 trohheilist värsjalga).

Need kolm moodust peetakse soovitavaiks eesti rahvalaulu värsiskeemeks; ebasoovitavad, kuid siiski sallitavad on säärased skeemid:

- 4) Pere/mees aga / peksab / reie (teine värsjalg daktüiline, teised trohheilised).
- 5) Nurgad / nutid, / et oli / noori (kolmas värsjalg daktüiline, teised trohheilised).
- 6) See pole / linna, / see pole / lippu (1. ja 3. värsjalg daktüilised, 2. ja 4. trohheilised).

Esineb rahvalaulus veel teisigi värsiskeeme, kuid need peetakse juba vigasteks värssideks.

Eesti rahvalaulu värsisüsteem on üldiselt baseeruv vältelisele süsteemile (pikkade ja lühikeste silpide vaheldus), kuid mitte puhtal kujul: jaoti on siin maksivad ka silpröhulise süsteemi (vt. eespool) seadused.

Vana-kreeka vältelise süsteemi tüüpilised värsiskeemid olid heksameeter ja pentameeter (kuusmõõt ja viismõõt). Kui nad esinesid teineteise järel (üks värss heksameetrit ja teine värss pentameetrit), siis kutsuti need kõrvutatud värsid kokku distihhoniiks (kaksikvärsiks).

Nii heksameetril kui pentameetril on keskel peatus, s. o. lõige ehk tsesuur.

Korrapärase heksameetri skeem on säärane: Laula, oh / jumala/tar, // Pele/idi Ä/hillise / viha (5 daktülit ja 1 trohheus; tsesuur 3. värsjalgas).

Pentameetri skeem:

Vabamas / looduses / nüüd // tulemas / ilusam /
 aeg (4 daktülit ja kaks üksikut pikka silpi teise ja neljanda daktüli järele; pentameeter koosneb niiviisi kahest sarnasest värsipoolikust, mille vahel on tsesuur).

Näide distihhonist:

Rändaja, rutta sa Sparta ja kuuluta kõigile nõnda:
 Isamaa seaduste eest surime võideldes siin.

Silbilise süsteemi tüüpilisem värs on aleksandriin, mis ehtsa prantsuse värsina koosnes kahest võrdsest poolest à 6 silpi, kusjuures oli rõhutatud ja hääletoonilt kõrgendatud kummaski pooles ainult viimne silp; kahe poole vahel oli tsesuur; teistes romaani keeltes olid rõhu oludes väikesed lahkuminekad.

Aleksandriini näide:

Kuid ega rüütliks sind // ma huupi hüüda või.

Silprõhulise süsteemi kohta esitasime juba näiteid eespool; vahest sobiks veel tuua näide rõhulisest süsteemist:

Heinalõhn / magus / lendab / niidu / pealt,
 Metsas / kumin, / äostus, / lindude / laul.

Riim.

Kas iseseisvaks kirjanduseteooria osaks või meetrika alaosaks võib pidada riimiteooriat, riimiõpetust ehk harmooniat. Riim on värsside lõpposade häälikuline kokkukõla. Riim algab kas viimase või eelviimase rõhutatud silbiga. Kui palju silpe jääb riimi algusest kuni värsi lõpuni, nii mitme silbiline on riim — kas ühe-, kahe-, kolme- või neljasilbiline (pikemaid riime on harva). Ühesilbilist riimi nimetatakse silpriimiks ehk meesriimiks, kahesilbilist — trohheiliseks ehk naisriimiks, kolmesilbilist — daktüüliliseks ehk libisevaks, neljasilbilist — peoniliseks, hüperdaktüüliliseks ehk ülilibisevaks.

Heades ehk nn. täisriimides peab riim algama pearõhulisest silbist, peab erinema oma vastariimist peamiselt riimi algava konsonandiga ja peab olema sellesamas vältis mis vastariimigi; näit.: tuul — huul, prae — krae, meri — veri, kippuda — rippuda, künkalisi — rünkalisi. Vahel puudub riimi alguses konsonant, mis aga ei tumesta riimi headust: luba — uba, kuluma — uluma, tõe — õe. Nende riimide puhul tuleb ka veel

seada märkida, et siin on pearõhulise silbi vokaalolul alati üks ja seesama (nn. vokaalriim: uu—uu, e—e, ae—ae, i—i, ü—ü). Kõneldakse ometi ühtlasi nn. konsonantriimist, kus on riimi algavad konsonandid ühesugused, aga pearõhulise silbi vokaalid on erinevad (teised järgnevad häälikud on jälle ühesugused): **kära** — **kera**, **juhtuda** — **jahtuda**, **kiikus** — **kaiikus**. Sääraseid riime aga ei ole soovitatav tunnustada õiguslikkudeks riimideks; neid võib pidada enim ebatäpseteks riimideks või tuleb arvata irdriimide hulka (vt. allpool). Soovimatuist, halvust või lubamatuist riimist märgime siinkohal järgmisi: lõp-mata — nägema (riim ei alga pearõhulisest silbist); rutan linna — selle hinna (riimsõnad ei ole ühes ja sesamas vältes); ära tule — põrgutule, tähendelles — kumardelles (riimid ei erine teineteisest millegagi; esimene näide sobib vaid riimimänguks); tulen — olen (rõhulise silbi vokaal on erinev, kuna konsonantriimi ka ei saa olla); lahkeste — südame (pro lahkesti — südamesse), kandsid — pandsid (pro panid), isamaa — kangaksa (pro kangaksi; kõik kolm viimast riimipaari sisaldavad eksimusi õigekeelsuse vastu); nüüd kallid pühapäev on käe' (pro käes) — ja heledasti paistab päe' (sõnade vägistus); eesti ühendatud hulk — tõde sinu sõja tulk („tulk“ — mõttetut sõna).

Peale eelesitatud täisriimi on veel irdriim (sõnast „irduma“ = eralduma, lahku minema), milles kõik häälikud, alates pearõhulise silbi vokaalidest, pole ühed ja needsamad, kusjuures on tegemist kolme eri irdriimi nähtusega: a) tüviiruline riim: särk — kark, poodu — joobu, põrmus — kõrvus; b) lõppiiruline riim: tipud — kipub, saja — kajaks, kui — luid, vist — kristlus; c) segairuline riim: sõrmi — põrnik, lindist — ringiks. Irdriimid tugevad peamiselt assonantsi ja dissonantsi printsiibile.

Eesti rahvalaul lõppriimi ei tundnud; riimi aset täitis seal alliteratsioon ja assonants (vt. „Ilukõla ehk eufoonia“, lk. 12).

Värssidesse paigutamise järele eritellakse järgmisi riime:

1. Paarisriim (skeem: aabbcc jne.):

Vaatan nagu läbi **uju**:
 nägemus ja võrdluskuju.
 Jaamaesine ja **lipud**,
 kroonu, seltskonna siin **tipud**.
 Torukübar, daami **kinnas**,
 kannus, suudlus pooles **vinnas**.
 Munderkuues õpilased,
 Mooskandid, pilli **vased**.

(G. Suits.)

2. Ristriim (skeem: abab):

Tere, tuuled, tere, **meri**,
vaba jälle olen **ma**.
Tuuletaktis tantsib **veri**
üles, alla laintega.

(H. Visnapuu.)

3. Süliriim (skeem: abba):

Kuis luksub haledust su väike valge **rind** —
sul tiivalöögiks igatsuse **kiirus**.
Nii lendled kerges graatsilises **tiirus**
sa, punanokaline **merilind**.

(M. Under.)

4. Vaheriim (skeemid erinevad; selles näites: 0a0a).

Üks suu nii vana
kui mullake
ja mõtteis nagu
nii tõsine.

(Juh. Liiv.)

5. Segariim (skeemid erinevad; selles näites: abcbca):

Koiduhelgis haige kodumaa,
meile, kes meil juured sinu **mullas**,
kaua siiski käies oma **teed**
üksi jäime oma hinge koidukullas,
üksi nagu unenäo **veed** —
meile viimast aset juhata.

(E. Enno.)

6. Riimita laulud (nn. valged riimid):

Hakkasid vargsi käima kuulujutud
ja kõrvast kõrva kostsid sositused,
noil päevil hallel hääled ärevad.
Tst! Peetrilinnas sünnib suuri asju...
Ägulist hulgad tulnud uulitsale...
Jah, enam veel... Kas tõesti... See on algus...
Ei ligi enam, täis ju saanud aeg.

(G. Suits.)

(NB! Kordusriimist ehk refräänist vt. „Poeetilise süntaksi“ osas, punkt a., lk. 9).

Salm ehk stroof.

Salm ehk stroof on teatud arvu värsside (lauluridade) kompleks. Kuupalju värssse liita salmi, ses suhtes on luuletajal täielik vabadus, kuid on välja kujunenud ka kindlad klassikalised stroofid. Stroofide tüüpidest võiks märkida järgmisi:

Kahevärsiline stroof:

Hall on tavas ja must on maa.
Sajab ja sajab lõpmata.

Udusse upuvad sihid kõik eel,
haige on süda ja väsinud meel. Jne.

(G. Suits.)

Tavaliselt riimid: aa, bb, cc jne.

Klassikaline kahevärsiline stroof on kreeka distihon (eleegiline kaksik) — üks värss heksameeter, teine pentameeter:

Närbunud pärjad ja lilled on üürike põrmune ilu,
Mis sinu kalmule toob leinates hellija arm.

(V. Ridala.)

Kolmevärsiline stroof (tertsiin):

Kesk suveööd, kui mõttes minu salu,
üks ööbik üksi hõiskab, südames
siis viljaväljad, puud ja kodutalu.

Kõik ehavalgel varjuks tihenes,
ei jäänud muud kui unenägu valge,
kesk põlluringi kastet külvates,

Kui peita tahaks kodu sülle palge,
kui õnnist muinasjuttu korrata —
ja seisan vait, ei meelega tärka alge.

Ma nagu koormast pean algama.

(E. Enno.)

Riimid: aba, bcb, cdc, d. — Tertsiin kuulub klassikaliste värsside hulka.

Neljarealine stroof:

Näe, lihavaks löönd võsu luu
ja okste puntras hargneb sõlm,
ja paisub pungi poeglev puu:
kui laine laiub metsa hõlm.

(M. Under.)

Riimid: abab; võivad olla muidugi ka: aabb, abba, 0a0a, a0a0.

Viie- kuni seitsmerealised stroofid väga mitmesuguste riimikombinatsioonidega.

Näide kuuealisest värsist:

Liiv oli kuum, täis sära taevatelk.
Keskpäevne aeda painas päiksehelk.
Meeuimas lõhnasid jasmiinid, nelgid.
All päikseleili närbus niidet hein
ja aeda valdas lõunaaegne lein.
Ja olid surmaeelselt vaiki puudetelgid.

(H. Visnapuu.)

Riimid: aabccb.

Klassikaliseks võiks pidada kuuealist värssi ehk sekstiini, kus riimuvad 5. ja 6. värsst teineteisega: abbacc, ababcc.

Kaheksarealised stroofid:

Klassikalisteks peetakse neist oktaavi ja sitsiliaani.

Näide oktaavist:

Siis süttis tuli, üles tõusid lõkkes
ja neelsid kõik, mis säästnud tapja raud:
kõik laeva varustused, viimsed tõkkes,
kõik, mida pelgas neelda vesihaud.
Ja puhu kostis manamise rökkes,
kui tule haaras parras, päralaud,
siis kadusivad kogud tule lõõmu
kesk meeletumat kisa, võidurõõmu.

(V. Ridala.)

Riimid: abababcc.

Sitsiliaani riimiskeem on järgmine: abababab, s. o. neljakordsed ristriimid.

Muidugi on vabadus tarvitada kaheksarealises stroofis igasuguseid riimiskeeme, nagu: ababcdcd, abbacddc, abcdabcd jt.

Nelja- kuni kaheteistkümneraalised stantsid.

Need itaalia stroofid haaravad enesesse kaudselt ka eespool vaadeldud 4—7-realised salmid. Stantsi traditsiooniliseks nõudeks on, et värsid koosneksid trohheelistest või jambilistest värsijalgadest. Riimi alal valitseb vabadus.

Näide 9-realisest stantsist:

On läinud mitu päeva, mitu ööd,
ja mitu nädalat ja mitu kuud,
ja jatkunud kesk tüünt on argitööd.
Ja väevalt kohkanud on ranna puud,
või kastnud adrud, meriajud muud.
Ja kustunud on kilged, ranna leed.
Kuul merikoer ei ole avand suud
all Näki-Neelus, maa pool sõiduteed,
kus tormi aegu hulisevad mustad veed.

(V. Ridala.)

Riimid: ababbcbcc.

Sonett — 14-realine laul, mille kaks esimest stroofi on 4-realiselised, kaks viimast 3-realiselised; kuulub klassikaliste stroofide hulka.

Näide:

Maa üle tuul käib kevadine, lahe,
Lõo heleteleb puhtas taevasinas.
Veed tüüned, viruta, on aiva linas,
õhk erk ja armas, hellitav ja mahe.

Lööb haljaks päikse rinnal maa ju tahe
ja metsi loorib savu neemeninas,
mis hargub nagu linik auruvinas
ja täidab merede ja maade vahe.

Kõik avardub ja pakatab ja tärkab,
saab olust nagu sügavamat aimu
ja oma elu salasisu märkab.

Ja iha täidab linnu, kalamaimu.
Kõik nagu jõuküllasesse ärkab,
mis valdab vere, närvid, meeled vaimu.

(V. Ridala.)

Riimid: abba, abba, cdc, dcd.

See riimiskeem pole aga ainuõigustatud. Võib olla ka sääraseid skeeme:

abba, abba, ccd, cdd; abba, abba, ccd, cdc;
abba, abba, ccd, ede; abba, abba, cde, cde jt.;

samuti: abab, abab, ccd, ccd; abab, abab, cdc, ddc;
abab, abab, ccd, eed jne.

15 sonetti moodustavad sonetipärja (vt. R. Reiman'i luuletuskogu „Läbi öö“ — „Õõ laul“).

G a s e e l — pärsia stroof:

Kõik tuuled mul armsad, pimedal ööl
 koos laulame mõndagi laulu.
 Ei sõbrad unusta armsal tööl
 koos viibides kunagi laulu.
 Kõik tuuled, meil alati vöö on vöö, l,
 me elame reisilaulu
 ja paisudes läeme kui armsal tööl
 kesk lagedat, koduta laulu —
 kõik tuuled mu huuates südaööl,
 täis valguseihade laulu.

(E. Enno.)

Rüimid: a0a0a0a0a0; õieti küll peaks olema: aa0a0a0
 jne.

V a b a s a l m, milles igas salmis võib olla ise-
 sugune arv värsse.

Näit.:

Kõik pehmed suvetuuled mängivad,
 vett suudleb valgus ühes taevaga —
 kõik väljad endamisi tolmavad.

Kõik sõnad raugesid mu huultele,
 kõik sõnad vaikisid ka minul —
 kõik kadus meil, jäi üksi südame
 üks helin, üks nii mul kui sinul.

Ja pehmed suvetuuled mängivad
 ning meie õnnelilled õitsevad.

(E. Enno.)

Meie rahvalaulul ei ole ka kindlat salmi.

Stroofide graafiline kujutus.

Igale stroofile antakse enam-vähem kindel geomeetri-
 line või muusugune kuju. Nii meenutavad stroofid neli-
 nurki, trapetseid, ovaale, vaase, siksakke jne. Sageli
 on stroofi kujuga tahetud edasi anda stroofi sisu ja mee-
 leolu.

Näiteks: Pisarad
                                   palavad,
                                   pisarad
                                   valusad.

On nii kahju heledest
 kadund suvepäevadest,
                                   hale kevade,
                                   närtsind, järele.

Tunnetes
tumedas
pisarad
jämedad,
pisarad
kibedad
valguvad.

(V. Ridala.)

Ridade asetusega tahetakse esile manada pisarate langemist.

Näide vaasikujulisest stroofist.

On ümber riike, troone, kroone langend,
armust laulan sest, mis püsind, kangend.

See juurdub päevas, suurdub öös,
võitluses ja vaikes töös
kui viimne pagu,
parem jagu
maatarast,
varast.

Maast lehvib lõõm,
peal pilve rõõm.

(G. Suits.)

Abiallikad:

J. Ainelo ja H. Visnapuu: Poetika põhijooned I, 1932. — K. Mihkla: Eesti kirjanduse ülevaade I—III, 1932—1935. — J. Roos: Kirjandusteose analüüs, 1934. — M. Kampmann: Kirjaseadmise õpetus, 1904. — B. Tomaševski: Teorija literaturõ, 1927. — R. Lehmann: Poetik, 1919. — A. Šalõgin: Teorija slovesnosti, 1916. — Jt. — Dir. J. Roos'i ja mag. J. Aavik'u suulised märkmed.

SISUKORD.

	Lk.
Kirjanduse mõiste. Luulekirjandus ja proosakirjandus. Kirjanduseteooria ülesanne	1
Stilistika	1
Luulekeel:	
Poeetiline leksikon:	
a) eri laadi sõnad	2
b) metafoorid	3
c) metonüümid	6
Poeetiline süntaks	8
Ilukõla ehk eufoonia	12
Meetrika:	
Värsiehitus:	
a) rütmistatud kõne	14
b) värss, salm, värsimõõt	15
c) eri värsisüsteemid	15
d) värsijalad	16
Riim	19
Salm ehk stroof	21
Stroofide graafiline kujutus	25
Abiallikad	26

A-9913

i